

METS, PÕÕSAD, LEHED, MARJAD, SOO

52. Meri ja metsad lahutavad Liivi ranniku külad muust maailmast omaette tervikuks, merel ja metsas elab liivlane ning võidab neilt püsiva tööga elu ülespidamise, — meri ja mets on tõusnud siis arusaadavalt ka liivi rahvaloomingus silmapaistvaimale kohale ning moodustavad liivi usundis iseäranis palju viljeldud. ala. Aga seda mitte ainuüksi Liivis, vaid üldse ju vesi ja mets on looduspõhise elu lähtekohti, mis kajastub vastavalt väga paljude muudegi rahvaste usundilises loomingu. Ning kuna veest ja metsast hargneb laiali kõige mitmekülgsemaid eluniite ja põlvnebu nii palju praeguse elu algeid, siis ei ole ka mingi isme, et just vee ja metsa haldjate maailm valgub kõige laiemale ja ebamäärasemaks, kui seda ühegi muu haldjaterühma man märgata. Nõnda see pole mitte ainult praegu ununemise või uuemate mõjutuste tõttu, vaid nõnda see on olnud arvatavasti alati enamvähem vankuv. Vaevalt kunagi on olnud täitsa kindlaid piirjooni või mingit pedantset klassifikatsiooni vee ja metsaga ühenduses olevate igasugu üliloomuliste olevuste vahel, sest vesi ja mets. on aina selleks töötet maaks või Eldoradoks, kuhu asuvad meelsamini teotsema kõiksugu maasifantaasia loodud kujud ja olevused... Ning sellepärast tuleb käsitleda neid ka mitmest vaatevinklist.

Aga hoolimata metsa suurest rollist massiloomingu, — liivi metsamütoloogiast on meil seni teada siiski ainult üksainukene Saarimaa poolt üleskirjutet sõna (Vir 92) — metsarahvas (Pr), millele ei järgne mingit vähimatki seletust ega kirjeldust, vaid Saarimaa lisab omaltpoolt otsekui lohutuseks juurde üksi lakoonilise fraasi: “Sedagi on olemas”. Ning see ongi siis kõik seni teada olev materjal liivi metsahaldjate kohta! Ometi nad väärivad suuremat tähelepanu, sest liivi metsahaldjate pere iseendast on säilind veel täniseni võrdlemisi palju elavamana ja isegi terminoloogias kaugel kirjumana, kui seda ainult nimepidi mainitud “metsarahvas”.

Reljeeflikum ja parimini püsind kuhu liivi metsahaldjate hulgas on metsaema = mõtsajema ~ mõtsa-äma (L, Sr, Kr, Pr, V), kelle pärisnimeks teatakse olevat Lott (Pr 211), kellel on sageli lapsi (Pr 83, Pr 84, Pr 127, Pr 211) ja oma mees (Pr 86) — metsaisa = mõtsa-iza (Pr 77). Edasi metsahaldjate nimetusina esinevad metsa jumalad = mõtsa-jumald (Kr, V), metsahinged = mõtsa-jängõd (Sr — “vanasti usutud ka metsahingedesse”, Sr) ja kõige sagedamini metsarahva s = motsa-rõ’uz (Kr, Pr, V), öeldakse ka metsaveljed = mõtsa-vel’id (Pr 79), tihti esineb lihtsalt metsamees = mõtsa-miez (Pr 77, Pr 86, Pr 113, Pr 131), kord metsapoiss = mõtsa-pois (Pr 79), metsainimene (haldja tähenduses!) = mõtsa-rišting (Pr) ja isegi oma kuning = kēnig (Pr) on metsarahval olemas (Pr 86).

Tihti aga peituvad nendesamade nimetuste taga hoopis teised mõisted kui haldjad. — “Metsarahvaks” nimetatakse ka igasugu metsas asuvaid röövleid ja mõrtsukaid (Ii, Sr) või mingipärast metsa varju põgenenuid, näit. väeteenistuse eest kõrva hoiduvaid ehk nn. “ärakarand” liisupoisse (Kr 179), millest on tekkinud isegi kõnekäänd: sa oled selline nagu

metsast püütu (Ii). Teiselt poolt “metsarahva” all mõeldakse ka kõiksugu metsas esinevaid kolle ja kummitusi. Järgnevad päätükid näitavad, et mets on tähtsaks tegevusalaks surnuile, iseäranis veel metsa hukatud lastele ja “külmkingele”, kogu kuradi kompaniile, hallile ja muile tõbedele, muidugi kummiteleb sageli ka raha metsas jne. Kõige selle tõttu hajuvad mõnikord erimõistete piirjooned niivõrd, et nad seginevad üksteisega või sulavad ühte: metsarahvaks nimetetakse näit. hukatud lapsi (Sr) ja külmkingi (Pz 6, Ii), kuradi eufemismiks on muude hulgas metsamees (L, Pr), ja NB üldse see ristiusu importeeritud kurat on tungind tihti algupärasemate metsahaldjate asemele või sulatand need enda nimesse, nagu selgub alamal kuradi üksikasjalikuma käsitelu puhul (vt. VI päätükki). Aga veelgi enam: metsahaldjatega on seginend mitmed muudki haldjad ühiseis funktsioones, nii et lõpuks ei teata enam üldse, millise just haldjaga on õieti tegu (vt. § 80): kas see on nüüd tuuleisa või metsaisa (Pr 77 = S. 86), kas maarjaema või metsaema (Pr 144 = S. 22), veevaim või metsamees (Pr 113 = S. 22), — olgu mainitud möödaminnes, et isegi meres elutseva näki kõrval esineb ka metsanäkk (Kr — vt. § 78). Iseäranis palju ühist on metsa- ja karjahaldjail (liivi karjamaaks on ju ikka veel nagu vanastigi lihtsalt küli ümbritsev mets), ja sellepärast nad esinevadki pahatihti kõrvu paralleelselt (näit. Pr 113, Pr 127, vrdl. Pr 211); karjaga on tegemist lõpuks isegi metsas asuvail päkapikulasil (Kr 158 = S. 34). Näitena, kuivõrd ähmane ja kindlaksmääramatu on sageli loo päätegelase isik, esinegu järgmine muistend.

VÕÖRAS MEES ENNUSTAB LEHMADE UPPUMIST (S. 22)

Üks õitsiline ratsutand koju hommikul vara ja näind, kuis üks mees sumand mööda liivakangrute vahelist vesist soont, olnud suur pikk mees, roheline mantel seljas, pikk piits käes, ja pekselnud üha piitsaga vett sõnades “siin upub! siin upub!” ja nii ikka edasi neli korda. Poisikene ratsutand heitunult koju. Ja sellessamas soones uppundki ühel peremehel neli lehma ära. — Selline veevaim see siis olnud, või ei, see olnud ikka metsamees jah, sest ta olnud ju roheline. (Hilisema järelepärimise pääle Jutustaja seletab: see roheline mees olnud va karjaisa, va veeisa...). — Pr 118.

53. Metsahaldja ja nimelt metsaema esimeseks ülesandeks on hoolitseda metsa ette (Sr). Et hein ja puud kasvaksid hästi, selleks on metsajumalale ka ohverdet — pandud metsa mingi and = zied (Kr); isegi kui metsas söödud, siis jäetud ikka sinna kohta mättale võileib või vähemalt suutäiski metsarahvale roaks (Pr). Metsaema valitseda on kõik metsaloomad (Pr) ja linnud, keda ta loeteleb (Sr 117). Sageli metsaema aitab häid inimesi, eriti karjuseid ja vaeslapsi (Pr), säeb mehele perenaise tütre ja arstib selle laiskust (Pr 211), tuleb appi metsaniidul riisuvale heinalisele vihma eel (Pr 144) ja juhatab eksinuid õigele teele, mõnikord aga ka just vastuoksa — metsaisa või metsamees otse eksitavad inimesi ära sügavasse laande (Pr 77, Pr 131 — eksitamisest ligemalt vt. kuradi päätükis). Metsaema ise ja üldse kogu metsarahvas oma olemuselt on inimkujulisi, loomaks ega linnuks nad ei moondu, ainult karjuvad vahel küll otsekui linnud (*Ḍr). Eriti kevadel metsiti on kuulda iseäralikku

huilgamist, — siis metsaema või selline metsainimene käib huilates ümberringi; kes huilgab talle vastu, kuid ei huilga just ta meele päraselt, sellele ta saadab vahest mingi haiguse selga; kes huilgab aga vastu talle meelepäraselt, sellele ta halba ei tee (*Dr) (Vrdl. Eestis: “Kui keegi kuuleb metsas halgjad rääkima ehk laulma ja teda järele haugutab, tema sõnu kordab, siis jääb see inimene haigeks” (H II 53, 536, Nr. 752 < Simuna). — Üldisem liivi rannikul on küll arvamine, et kevaditi metsas huilgab hall ehk külmtõbi, sageli kurat, kord ka järvevaht Ants (vt. § 62), vt. külmkinga huilgamist § 100 ja 108.).

Metsarahvast on nähtud mitu-setu korda ja tihti nad on heidutand ära kuremarja korjajaid (Pr). Metsarahvas elab metsas täitsa nõndasama nagu meie, ristiinimesedki; mõne inimesega nad kõnelevad kah, kuid kõigiga küll mitte; nad teadnud ütelda, et säält ja säält tuleb tuul, ennustand tormi jne.; nad söövad niisama metsavilja, talviti nende käsi käivat üsna halvasti; nendel on oma täielik majapidamine, oma kari, suured sinised lehmad (vrdl. mere sinilehmi!), oma riigid, kuningad ja isegi oma vanglad; sellised puud, mis on seest õõnsad, lepad, saared jne., need on nende elumajad, puuõõnsusis nad asuvad, sellepärast nad ongi nii pikad ja peenikesed; tahab keegi raiuda maha seda puud, kus metsarahvas elab õõnsuses, siis nad nutvat kibedasti, kaebavat ja ütlevat, et nad olevat nüüd paisatud lagedale ulu-aluseta samuti kui, inimesed (Pr). Kogu metsarahvas üldiselt on peenikesed ja pikad, roheliste juuste ja pääga, peenikeste jalgega; sageli nähtud sellist meest hüplemas mööda Suursood, roheline kübar pääs ja piits käes; nähtud ka naisi, neil taas olnud kähar pää (Pr). Iseäranis piltlikult kirjeldet on metsaema välimus: tal on põll kuuseokstest, kübar tammelehtest, kleidid-jakid igasugu lillest (Sr 117); tema ise on üldiselt ikka selline roheline, pää otsas otsekui mätas, juuksed lahtiselt laiali (Pr), kord jäme naine, imevalge särk seljas, käes ilus valge reha (Pr 144, vrdl. maarjaema), kord väga kõhn naine väga suurte ja peenepenenikeste juustega (Pr 83), kord küürakas eit pika nina ja küüntega, juuksed allapoole põlve (Pr 211). Kui lapsed läind metsa sigu karjatama (jutustaja ise ka), siis vanainimesed öelnud ikka, kui lapsed peaksid nägema metsas mõnd vana inimest, siis ärgu sõimaku, pahandagu teda ja ära kah ärgu põgenegu, vaid ajagu temaga ilusasti juttu, kui ta vast hakkab neid kõnetelema, — see vahest on metsaema ise või õnneemad, kes kah liikuvat sageli metsas (Pr). Noh, jutustaja lapsena läind kord koos teistega metsa seole ja kohand vananaise, kes istund kannul ja ähvardand võtta ära kõik pörssad, — kus lapsed pannud plagades ja tõinates koju, et metsaema ähvardand võtta neilt pörssad; mindud vaatama: jah, kannul istund selline poolollakas kerjusnaine, va Nabag Maří, — vot sul vahest metsaema! (Pr) (Nagu Liivis nii ka Lätis ja Eestis metsahaldjad on olnud elujõulisemad muisthaldjaist ja hoidund massimälus paremini alal. — Läti dainades metsaerma esineb mitu-setu korda, paaris dainas ka metsaisa (LD 2675, 80489). Parima ülevaate läti metsahaldjaist annab K. Kasparsons oma artiklis “Mets ja nurm” (Pürs II 57—63, 1892. a.), kus ta kirjeldab ka “metsaneitseid” ja “metsamehi”, ning nende riidetust; vt. veel Šm, LM 48; Šm, LPT 51; Zeiferts, LRV I 209; LP VII 336; KV 1921, Nr. 10—12, lhk. 51. — Eesti metshaldjaist vt. Eisen, EM I 78—80 ja EÜSA III 83—85; vrdl. ka M. Veske, Jahresber. d. GEG 1885, lhk. 208—239 (sama eesti keeli EKmSA XII—ÖV) ja Jung, Kodumaalt VI 55—56.).

METSA LOTT OMA LASTEGA KARJATAMAS (S. 22)

Asi olnud nii, Tämšt-talus (Kl) olnud selline laisk peretütar — ilus, noor ja puha, aga laisk, hommikuti pole saadud teda kuidagi üles. Tüdrukul olnud peigmees teinepool Kuolka-küla, kuid tüdruku ema pole hästi tahtnud, et ta läheb mehele, ja ütelnud poisile, et ta ei luba abielluda. Poiss jällegi tahtnud tüdrukut koledasti ja pärand emalt, miks see siis ei luba. Ema vastand, ta ei saavat ütelda seda viga.

Noh, poiss läind koju. Sää! juhtund talle teel vastu hommikul vara üks vana naine ja küsind nii: “Kus sa käisid, mu poiss?” Poiss jutustand siis vananaisele, võõras see küll olnud, kus ta olnud, et ta olnud Tämšt-talus kosjas, ent ema pole luband talle tütart, et olevat üks viga. Vanaeit seletand, tema ju seda viga teadvat, seda tüdrukut ei saadavat hommikul vara üles, kuid küll tema avitavat, võtku poiss päälegi see tüdruk. Ta öelnud: “Täna õhtul kohe sa mine kosja, ära ole laisk, ja mina lähen ütleva tüdrukule, et ta kindlasti sulle tuleks.” Poiss küsind siis: “Kes sa siis selline oled?” — Tema olevat metsaema ja tema tahtvat olla abiliseks kõigile häile inimesile, kuid halbu inimesi, neid ta ei võivat nähagi.

See tüdruk riisund sel päeval põllul rukkikõrt. Tema manu tulnud võõras naine ja öelnud: “Kui sinu juurde tuleb su peigmees, siis võta vastu, ära saada tagasi.” Tüdruk seletand, tema ju läheks, ent ema ei lubavat, sest teda ei saadavat hommikul unest üles lehmi lüpsma. — Vastand, ärgu muretsegu, mingi aga pääle, küll tema aitavat. Tütar kõnelnud emalekah, et nii üks vana naine jutelnud temaga põllul. Siis ema mõelnud, oi mind taevas, see nüüd tõesti metsaema olnud, kes siis muu selline olnuks — selline pikk nina olnud sel naisel ja küür seljas, pikad küüned, nagu tütar järele vaadand. Noh, õhtul poiss olnud sää! ja mis siis muud, kui tehtud pulmad.

Talve otsa kõik läind hästi. Ema alatasa hommikuti vara joosnud mitu-mitu versta väimehe manu vaatama, kas tütar on üleval. — On üleval! vahvasti läind kogu talve. Aga siis tulnud kevad, suvi, vaat see lehmade varajane lüps, — siis olnud halvasti, noorik pole saand enam õigel ajal üles lehmi lüpsma. Need lehmad käind neil lahtiselt niisama mööda metsa, ja kõik imetelnud — lehmad alati õigel ajal lüpsiks kodus! Sää! juhtund aga nõnda. — Ühel ööl, nagu ju on, mehed olnud võrkega merel, põle olnud kodus, ja nüüd, noorik peaks tõusma üles, lüpsma neid lehmi, aga näed, pole saand ega ole saand. Ja siis tulnud uksest sisse üks naine (üüriliste naised ju näind seda selgesti) ning nii kui on pannud... tekk päält ära ja plaksti tagumikku, nii et küüned jäänd liha sisse kinni — paar nädalat mis veel olnud punane kogu see kints. Virutand nõnda ja öelnud: “Ah sina võtad mind narriks! Minu plika on sinul karjuseks, aga sina ei tõuse üles! Kuupalju mina pean külmetuma sinu pärast! Igal hommikul ma külmen ja ootan sinu lehmi metsa ja nõndasama minu lapsed külmetuvad (küllap nad sää! metsas siis lehmi vastu võtmas on), — mis minul oleks viga magada oma kodus! Vaata et sa selle eest koad mulle uue seeliku!”

Siis perenaisel uni olnud nii ära, et pole jäänd enam kunagi nõndaviisi magama. Ja perenaine kudand sügiseks seeliku, hirm ju olnud, kuid pole teadnud, kuhu nüüd panna see seelik. Mardiõhtul ta tulnud ise seelikule järgi ja ütelnud: “Kuipalju mina olen sinu eest hoolitsend! minu läbi sa said mehe ja mina käest oled saand nii palju abi...” — niipalju pahandand nii et... Siis nad eland rikkasti, ja perenaine olnud selline mis ime. See naine ütelnud kah, et tema on metsaema, vana Lott nimi, ja las aina perenaine ajagu lehmad lahtiselt metsa — küll tema lapsed neid karjatavat, et tema alal, metsas, neile õnnetust ei juhtuvat, kui ta järele vaatavat. Nii pikad juuksed olnud sel metsaemal, et allpool põlve. Ja kogu “ea” sel perenaisel lehmad olnud karjuseta metsas, kuid täinud ikka lõunaks õigel ajal koju. — Nõnda jutustand seda lugu vana Nittõl-talu (Pr) perenaine paarkümmend aastat tagasi. — Pr 21 (Ei ole kahtlust, et siin metsaema isikut on mõjutand tugevasti muinasjuttude õnneema — pika nina ja küüntega eidekene, kes iseäranis. loo algupoolel esineb temale nii omaiseis situatsioones.).

METSAEMA AITAB HEINALIST (S. 22)

Üks vana naine riisund metsas heina. Vihm tulnud üles. Naine rutand, palju suutnud, läind heinakandamiga tõtates ja kukkund kõigega küüni man maha. Läind teist korda, — nagu teine rehavars olnud silmade ees, nagu olnuks veel keegi teine. Ja naine mõtelnud, mis see siis nüüd on. Pikne juba põrutand... — mõistad, nüüd naine näind veel teist naist, kes toond suurt sületäit heinu ja ütelnud talle: “Ära kard, ma tuln sulle appi, sellepärast, et sul kodus mees on haige.” Muud mitte midagi. Läind jällegi ära — ilus valge reha olnud, ise jäme naine, imevalge särk seljas, seelik olnud üles pistetud, nagu naised käind ikka vanasti, öelnud veel naisele: “Ära vaata minu järele midagi, — selleks ma olen, et minna appi neile, kel vaja.” Naise mees nimelt olnud haige juba enne ja sellepärast naine pidandki tulema heinale üksi. Siis need vanad naised arutand ühel matusel: kas see nüüd olnud metsaema, või see nüüd olnud maarjaema — pikad ilusad juuksed olnud sel naisel. — Pr 144.

METSAEMA LOETELIB LINDE (S. 22)

Kord va Pjedag Jañi läind metsa puid raiuma. Saand metsa, ta kuulnud võõrast häält kõnelemas. Ta läind hääle järele ja tulnud ühe kuuse alla, kuulnud, nagu hääle kõneleks sellelt kuuselt, vaadand üles, kes see kõneleja siis on, ja millist imet ta säääl siis näind ning kuulnud! — Säääl ülal istund metsaema linde loetelles — mitu lindu loetelnud läbi, nii mitu käbi visand maha. Kõige enam mees vaadelnud ta riideid: põll olnud kuuseokstest, pääs olnud tammelehtest kübar, kleidid ja jakid “mingi-ei-mingit” s.t. igasugu sorti lillest. Metsaema hüüdnud: “Mida sa siin imestad! mina olen metsaema. Kui sa mind ei näinuks, siis hiiglamees = milzõmiež (< lt milzis) söönuks su ära!” — “Aituma sulle, hüva metsaema!” lausund Pjedag Jañi ja läind oma teed — Sr 117 (Metsaema, metsaisa või lindudeema kutsub linde nimepidi lätigi dainades — vt. LD 2675 ja 80623. Vrdl. ka P. Bērziņš, Latviešu teikas

iz Malienas II 18 (Idaläti jutustusi), kus kirjeldetakse, kuis ilus ja õitega ehitud metsaema eland pärna õõnsuses, keskööl kogund pärnale kõik metsaloomad ja -linnud, kelledele metsaema juhatand nende töö ja saatuse kütidki toond ohvreid metsaemale; hiljem pärn raiutud maha ja asemele ehitet kirik, mille metsaloomad aga hävitand öösel ja läind ära ühes Metsaemaga.).

POISS LÄMMATAB METSAEMA POJA (S. 22+ US. 20)

Kord keegi üleannetu poiss teind tule sellise suure seest tühja lepa õõnsusse, las see suits tulgu välja muist aukest. Siis metsaema öelnud, poiss teinuvat tule just tema toa ukse ette ja suits tulnuvat välja aknaist nii nagu... Ja metsaemal üks poeg lämbund ära, pole võidud päästa. Siis see metsaema nutnud ja hoiand. Sellele poisile ta pole saand teha muud, kui “pannud” (manand, määrand) ainult nõnda, et sel poisil põlegu juuksed ära otsa päält. Nii juhtundki, ja juukseid pole kasvand poisil enam kunagi otsale. Selline sort inimesi olevat veel praegugi kel pool pääd on paljas, otsal juukseid pole olemaski. — Pr 84.

METSAEMA JUUKSED (S. 22)

Keegi naine olnud metsas niinel, pärnaniini kiskumas. Sääl ta kuulnud, kuis keegi nutnud nii väga peenikese häälega. Ta mõtelnud, et tõega vaja vaadata, mis säääl on. Ja ta silmand ühe väga kõhna naise väga suurte juustega, kuid need juuksed olnud puu okste küljes kinni. Naisel olnud nii hirm, et ta tahtnud põgeneda minema. Kuid see kõhn naine hõigand järgi: “Ära põgene, ära põgene! ma olen juba peaaegu terve nädala puu juures kinni.” — See olnud metsaema. Olnud suur torm, ta parajasti hällitand oma last, puhund tugev tuul, tal olnud väga peenikesed juuksed ja need jäänd puu okstesse kinni. Ning metsaema palund naist, päästku see tal juuksed valla. Siis naine ka harutand juuksed lahti, ja metsaema öelnud: “Ma muud sulle midagi ei soovi ega või anda, kui ainult annan sulle hää õnne kaasa. Sinul on üks lammas, sellel sigib nüüd iga aasta kaksikuid, ka susi su lambaid ei murra (vaat vanasti olnud ju palju hunte), nad võivad minna hundist mööda, kuid hunt nende pääle ei vaata kah mitte.” Ning nõnda olnudki. Ta ju olnud metsaema — küllap ta siis “teadnud üle kõigi loomade”, nõnda meil vaja mõtelda. Metsaema last seekord säääl pole olnud, — see läind vast ühes muude lastega koos tuppä, kuna ta mees läinuvat kogu kuu pääle kodust ära. — Pr 83.

METSARAHVA SINISED LEHMAD (S. 22)

Kelgi karjanaisel lehmad kadund metsa ja ta läind neid õhtul otsima. Ta astund liivakangrute vahelise soone veert mööda ja näind, kuis öösi söönd soones lehmi. Ta arvand, need ongi tema lehmad, ja läind ligi, kuid pole olnud — hoopis suured, sinised lehmad söönd soonikus. Ja ümber nende lehmade käind karjus — poiss, roheline kübar pääs, piits käes,

pekselnud piitsaga aina mööda vett. Karjanaisel hakand selline hirm, et ta joosnud koju tagasi, las tulgu teised ka vaatama. Kuid peremees vastand: “Keegi ei tohi minna; need on meie endi metsaveljede lehmad. Kes sind saatis kell kaksteist südaööl lehmi otsima!” Peremees teadnud, et metsas on ka metsarahvalehmi. See karjatav poiss olnud üks neist metsapoistest, kes löönd piitsaga ikka vastu vett pliukst ja pliukst, et olnud selgesti kuulda. — Pr 79 (vrld. Pr 113 — vt. § 52) (U. Holmberg (KsVvk III 48—53) oletab, et ettekujutusele metsahaldjate karjast võisid juhtida massifantaasiat ka üsna reaalsed sipelgate lehmad = teatud tõug lehetäisid.).

METSARAHVA VANGIKODA (S. 22)

Keegi mees läind poisikesega koos metsa puid raiuma, üks naine istund tee veeres, juuksed laiiali lahti, ja nutnud. Mees küsind, mis tal viga? — Tal olevat suur häda. — Noh, vast võiks päästa? — Jah, võiks küll, kui aga oleks nii kaastundlik ja kuulataks teda. — Oh, mees vastand, mis ta võib teha, seda ta teeb, kui ta vaid saab aidata teda. Ja siis see naine päriind, kas mees ei võiks saagida maha seda suurt mäнди, aga just maatasa — see olevat vangla, see pedajas, ja tema mees olevat pandud sinna üles kinni, sa näed, kaheks kuuks. Mees oma poisikesega raiund puu otsekohe maha, ja säält tulnud välja siis see mees, ning olnud küllalt veel muidki vange säält sees, selles puus. See mees ütelnud nii: “Praegu ma kohe ei saa tasuda sulle, kuid kuu ajaga ma olen käind oma isa maal ära ja siis ma sulle tasun, kui tulen tagasi.”

Ja sa kuuled, kuu aja pärast tema toond oma isa riigist sellise hobuse kui pilt, sidund väljaspoole talli ukse külge kinni, ja mees pidand ehitama selle hobuse jaoks kohe ka uue talli. Mees ise muretsend viis-kuus palki, ja kahe nädalaga tall olnud tehtud valmis nagu kell — öiti teda enamasti tehtud, need, kes säält vangis olnud, need metsamehed puha olnud ehitamas. Sinna talli pole võidud viia seda hobust, kus olnud muud loomad: metsamees ütelnud, siis hobune oleks varsti “otsas”. Nii see mees eland kogu oma ea selle hobusega: kuhu ta vaid mõtelnud, säält ta olnud — nii kiire olnud hobu. — See nutja naine olnud siis ühe metsamehe naine. Nende eneste kuning pannud nad vangis (kõigil ju on oma kuning — üks teadja, üks suurmees). Need, kes olnud säält vangis, küllap nad teind midagi kuningale vastu, — sa tead, igas riigis ju tuleb ikka mõni riid ette kah. — Pr 86 (Öiti töö sooritamine ja mõttekiirune hobune on muidugi lihtsalt muinasjuttude rändmotive, mida jutustaja sobitand siia muistendisse suurema efekti saavutamiseks.).

54. Metsahaldjatega lahutamata seotud on muudki taimeriigi haldjad: nõnda nagu metsa puile rinnastuvad põõsad, lehestik ja marjad, nagu metsaga seltsib sageli ka soo, niisama nende haldjad liituvad metsa omadega ühiseks suureks haldjate rühmaks, mida tuleb käsitleda üheskoos.

Samuti kui inimesil nõnda ka kadakail on oma emad, põõsail ja puil on ema ja taat (*Pr). — Põõsaema = p̄zō-āma (Sr, Pr) on alt selline jäme, tihedasti okstega kaetud, päält ta jääb

järjest peenemaks, kuna taat on harvemate okstega kaetud ega ole nii jäme (*Pr). Põõsaema eksisteerib nähtavasti küll ainult lastehirmutisena — on ju põõsad ja võsastik lastele aina kardetud kohaks. Nõnda siis seletetaksegi, et häile lastele põõsaema ei tee midagi, aga halbu lapsi ta heidutavat, haaravat mõnikord Kinni ja peksvat päris põhjalikult läbi kah veel, — noh eks siis see põõsaema ju ikka olemas ole, või kas ta nüüd just olemas on, aga nõnda vähemalt öeldakse (Pr). Põõsaema kaheldava olemasolu tõenduseks jutustetakse järgmist lugu, mis ei suuda küll öieti anda talle kui haldjale kuigi palju enam usaldetavamalt ilmet (Ka läti rahvalaules põõsasteema esineb ainult paar korda (LD 29087 ja 34048) kõrvu metsaemaga, kuis lauljaneid palub neid karjatada tema lambaid ja töötab panna selle eest ohvrianni põõsa manu.).

PÕÕSAEMA SUURE HALLI LINNU KUJUL (S. 89)

Kord lapsed karjatand lambaid säääl, kus praegu on Sim-talu, Kostrõg-; ja Pitrõg-külade vahel neis “tarades”. Lambad söönd väga ilusasti. Säääl olnud sellised suured kadakapõõsad, ja näed, nüüd üks oinas läind ühe suure põõsa manu ja hõörund või sügand nagu pääd. Korruga sääält põõsast — suur hall lind välja ja oinalle selga. Kus oinas pistnud jooksu, lambad järgi ja lapsed hakand nutma, õnneks üks mees tulnud Kostrõg-küla poolt ja see päästnud neid. Siis see suur hall lind — mees olnud üsna juures — tormand oina seljast maha põõsasse tagasi ja öelnud: “Lurjused, ei lase mind magada !” Nii see lind hüüdnud põõsasse tõtates. Ja siis inimesed arutand: ega see muud võind olla kui põõsaema; olnuks see mingi lind, siis ta ju ei saanuks kõnelda. Noh, ja sellepärast siis lapsed ikka kardavad põõsast. — Pr 251.

55. Kõikjal haljendava lehestiku ühiseks kehastuseks on lehtedeema = li’edõd-jema (Sr, Pr). Osalt näib sel haldjal küll lastehirmutise laadi: kui jutustaja olnud väikene ja tahtnud minna kodunt kaugemale La’gd-tarra, siis vanemad keelnud teda aina sinna minemast, säääl olevat lehteema, suur pikk naine pika ninaga, ning see mõjund nii, et lapsel hakand hirm ja ta pole kippundki sinna (Sr). Kuid lehteemal on sellekõrval ka oma selgem haldja ilme, mis väljendub paaris loos õige tabavais värves (Midagi lehtedeemale vastavat on Eestis urbeeit: “Vanal aal on urve püha ehk vee risti pääva ikke kuuenda nädali (s.t. külvi-nädala) lõppus peetud selle aa pial, kuis paergu suur risti pääv peetakse; urve pühad antsid juba perenaistele piima ja või kätte ja öeldi: juba Urve Eit annab piima ja või võtmed perenaiste kätte, mls nüüd änam kuulata” (H II 39, 140, Nr. 251 < Koeru; küsitav on siiski, kui rahvapärane see nimi Eestis on). Vrdl. ka murueite — Eisen, EM I 81—82. Läti rahvalaules lehtedeema esineb ainult üks kord (LD 29087) põõsaema teisendina, pääleselle dainad tunnevad veel õiteema (LD 28253 ja 32499), näit.

Suvekese õiteema, anna mulle kõike hääd,
enne kõike lase õitsta minu odra kütismaad.

LD 28268.).

LEHTEDEEMA PEHME TEKK (S. 20 A)

Kord keegi poiss eksind ära ja nutnud metsas. Ta heitnud puu alla magama, kuid olnud nii külm, et pole saand uinuda kuidagi. Sääl tulnud keegi ja laotand pehmete kätega pehme-pehme teki talle pääle, ja siis tal olnud nii soe magada, nii hää. Hommikul kui ta ärgand, siis olnud suur hunik lehti tal igalpool ümber. Sääl tulnud talle juurde üks vana naine valge pääga, puulehtest õmmeldud seelik seljas, võtnud poisikese käest kinni ja viind tema tee pääle välja, üteldes: “Nüüd mine sa siit, siis sa ära enam ei eksi, kuna mina pean tegema oma lehtest uue teki: homme õhtul mul taas on mõni poiss, kellele tuleb tarvis anda seda pääle. Sest mina olen lehtedeema siin selles metsas (“üle selle metsa”).” — Pr 174.

LEHTEDEEMA PÄRJAD (S. 20 B)

Jutustaja eidekese emale vanad naised kõnelnud kord ammu-ammu, juba mitukümmend aastat tagasi, kummalise loo, mida jutustaja ise lapsena kuulatelnud hinge kinni pidades. See olnud nõnda. — Kord jüripäeva õhtul kolm pisikest plikat tulnud karjast lammastega koju. Sääl, Ìvõrt-kangru pääl (Pr) olnud selline kõrgem mägi, mida kutsutud tuss’uks, ja vat selle tussmäe pääle plikad tahtnud viia oma nn. “jürivitsa” — vanasti ju olnud ikka kombeks ja on praegugi veel, et karjalapsed jüripäeval püstitavad kõrgeimale mäele “jürivitsa”, et siis karjatamine õnnestuks suvel hästi (vt. § 50).

Ja sa mõistad, nüüd õhtul istund sääl mäel üks vanaldane naine. Lapsed jäänd vaatama teda ja näind, et see on võõras. See aga öelnud: “Ärge kartke, hääd lapsed, tulge aga päle.” Lapsed läind mäele ja näind, naisel olnud pääs pisikene ilus lehekesist kroon ja need lehekesed olnud pisikesed kui hiire kõrvad, just äsja pakatund. Lapsed läind, viind nüüd oma vitsa kah üles. Ja see naine ütelnud nii: “See on kena, hääd lapsed, et teie toote ikka oma vitsa ja peate seda jüripäeva au sees. Küll teil nüüd suvel puha läheb hästi, mina aitan karjatada teie lambaid. Susi teie karja manu tänavu ei tule (vaat vanasti käind ikka koldasti neid hunte). Ja jaaniõhtul, siis teie kah tooge mulle vanik!”

Lapsed viind jaaniõhtul taas pärja talle sinna mäele. Naine istund jällegi sääl, nüüd ent olnud tal tore kähar lehekroon. Õisi täis. Ja ta öelnud, ärgu lapsed unustagu teda jaakapäevalgi, vaid tulgu teda vaatama. Plikakesed pidand seda kah meeles, ja neil olnud sel suvel otsata hästi puha: siis liikund palju hunte, kuid nende lambad polnud näind ühtki ja söönd ikka ilusasti üheskoos.

Jaakapäeval lapsed läind siis taas vaatama oma ema, — jah, see istund taas mäe pääl, kuid nüüd olnud rukkikäid kah kroonis ja õisi “mingeid-ei-mingeid” lõputa palju. Ta tänand lapsi tuleku eest ja ütelnud, tulgu nad nüüd taas “pisi-maarjapäeval” (= ussi-maarjap.),

kui hakatakse kartulaid võtma, on suur laat ja... ja võtku nad siis enam muid lapsi kah kaasa.

Väikemaarjapäeva õhtul läind siis neid lapsi kuus tükki — niipalju neid olnud ses talus. Siis naise pärjas olnud ka õunu, õuntest ja õitest kroon. Ta andnud lastele korvitäie õunu ja öelnud: “Noh, siis tulge mind vaatama veel mihklipäeval kah.”

Muidugi siis lapsed läind mihklipäeval jällegi — no kuis sa saad siis jätta, kui nii hää sõber on. Aga sel õhtul vanad inimesed kah läind salajas vaatama, mis sääl siis õieti on. Seekord naise pärjal lehed olnud juba kollased. Õisi olnud veel küll, aga needki olnud kollakad või kolletund. Kaks-kolm naist, need laste emad, jäänd põõsa taha vaatama. Naine seda vist pole sallind, öelnud lastele: “Täna ma teiega midagi ei kõnele: sääl on libahunte põõsa taga, kes vahivad, aga tulge mardiõhtul.” (Ega need emad libahundid küll pole olnud, aga nii see naine öelnud.)

Mardiõhtul lapsed olnud jälle sääl. Aga nüüd naisel olnud juba suur kasuk seljas ja suur lambanahast kübar pääs ja ta öelnud: “Nüüd ma lähen magama, hääd lapsed, aga tuleval aastal, siis tulge jüripäeval taas minu juurde, vaatama.”

Ja nõnda lapsed käind vaatamas seda ema kolm aastat. — Pr 229.

Olgu mainitud kohe lisaks, et lehtedeema kõrval jutustaja nimetas teda ka jüriemaks = jürikš-āma (*Pr), võibolla selle mõjul, et ta esines jüripäeval ja jürivitsa püstitamisega ühenduses. Järelepärimise pääle jutustajal tuli veel meelde, kuis üks karjalastest küsind sellelt lehtede- või jüriemalt, miks ta istub nii kõrges, üleval mäe otsas, võiks istuda ju madalamal, millepääle naine vastand, muidu ta ei nägevat lugeda üle, mitu elajat hommikul läheb ja mitu õhtul tuleb. Siit edasi assotsieerus jutustajal ettekujutus: vaat see jüriema, see see karjaema ju ongi, teda kutsutakse karjaemaks kah (vt. § 50). Karjaema poole viitab niikuinii juba loo üldinegi ilme, kus kõneldakse karjalastest, karjatamisest, huntide eest kaitsmisest jne. — Nõnda siis avaldub siingi haldjate nimedes niiütelda tähenduslik meta-tees sisulise sarnaduse ja ühtesulamise tõttu.

56. Ranniku metsad ja sood on väga marjarikkad ja kubisevad sügise poole marjulisist, — nii siis on kujunend ka marjele oma haldja, marjadeema = moʹad-āma (Pr), kes hoolitseb marjade ette. Kui minnakse esimest korda marjule metsa, siis jäetakse tingimata oma and = zied marjadeemale, ja kui tullakse metsast esimest korda marjult koju tagasi, siis visatakse metsa üle kura õla kolm marja maha; kui seda ei tehta, siis järgmisel aastal marju ei ole (Pr). Marjule minevaid lapsi hoiatet ikka: kui nad leiavad sellise kännu, mis on kasvand kuhjani täis marju, nii et aina punetab, siis seda ei tohi puudutada — see on marjadeema pää või kroon; ja tõesti, alatasa lapsed jätnudki selle puudutamata, pole noppind säält marju (Pr). Marjadeema ja ta laste tegevust illustreerib tabavalt järgmine lugu (Marjadeemast Lätis kõneleb üksainus daina (LD 30653):

Mina läksin marjule, marju ma ei leidnud,
leidsin marjadeema enda nälja kätte ära surnud.

Eestis “marjaemake” nimepidi esineb näit. Kunderi Eesti muinasjuttes (2. tr., lhk. 15 = Aa 327 A), kuid sellel pole mingit rahvapäraisust, niisama nagu J. Jungi esitet “marja Malle” on kahtlane (Sitzungsberichte d. GEG 1898, lhk. 53.).

MARJADEEMA SOOJENDAB ÕISI KÜLMA KÄES (S. 19)

Vanasti, mitu-mitu põlve tagasi, va Uši-Katriin olnud karjas säääl neis Uši-kangruis Kuolka- ja Mustanum-külade vahel. Lehmad söönd ilusasti soonestikust, ja va Katrin heitnud magama. Pikali olles, pää vastu maad, ta kuulnud, kuis kangur otsekui kõmiseks aina, nagu joostaks kuminal piki kangrut. Ta pole tõstnud pääd üles. Olnud selline vilu, päris külmavõitu ilm, parajasti pohlakate õitsmise aegu, aga see hommik olnud veel eriti vilu. Säääl ta kuulnud, kuis keegi hüüdnud: “Hüppa üle, hüppa alt!” Nüüd ta vaadand, mis säääl siis õieti on, — mõistate, nagu kolm inimest olnuks, sellised põlevad oksad käes, ja muudkui hõljutavad ja vibutavad oksa piki seda kangrut. Karjanaine tahtnud plagada koju, et teab mis asi see on säääl ta näind: natukese aja pärast needsamad kolm joosnud teist kangrut mööda taas tagasi (vaat üle kangrutevahelise soone hüpanud, nagu üks öelnud), ikka niisama tule ja suitsuga ja muudkui vehelnud jälle piki seda teist kangrut edasi. Naisel olnud küll kole hirm, kuid koju pole julgend kah joosta: kus sa jätaad nii elajad üksi metsa. Kui ta nõnda endamisi arutelnud, natukene aega, säääl tulnud talle manu selline väheldane või keskmine naine (suured nad ju ei ole, mitte ükski pole näind neid suuri), tulnud manu ja öelnud: “Mis sa kardad! Kui mina oma lastega ei hoolitseks täna hommikul marjaeite ette, siis teil ei oleks tänavu sügisel mitte ühtki marja: täna ju nii külm ilm, et kõik õied külmenuksid ära.” Ja siis ta tõtand kiiresti edasi, sõnand veel: “Homme hommikul taas peame minema Vait-kangruisse vaatama.” Ja siis ka sel sügisel olnud niipalju marju, niipalju marju, et annab mäletada. — Pr 235.

57. Soode ja rabade haldjaks on sooema = suo-äma (Pr), kellega on tegemist pääasjalikult ühenduses marjade korjamisega. Kui marjulised astuvad sohu, siis panevad punast lõnga soo veerde, kus teevad esimese sammu (Pr). Kui soos mättad on hästi täis marju, neid kuremarju, siis öeldakse, et sooema pää on täis täisid (Pr). Ja sellised suured pikad kuivad kõrred, mis kasvavad sois mättail, valged juured all, need olevat “soojuuksed” või “sooema juuksed” = suo-äma ibukst (Pr — vt. § 47), kuna see mäta all on siis sooema pää; ainult sois selliseid kõrgeid mättaid on, soojuukseid täis (Pr) (Soojuukseiks nimetatakse nimelt jänesevillu ehk -sabasid = lt purva kuosa ‘Waldschachtelhalm’, ME.). Kokkupuutumisest sooemaga teatakse kõnelda ka üht “tõesti sündind lugu”.

SOOEMA TÄID (S. 21)

Kaks pisikest tütarlast olnud Suursoos marjul ja eksind ära, ja kodused pole teadnud, kus nad olnud. Lapsed jäänd nuttes seisma ega ole teadnud, kus nüüd magada, ja ah, kuis nad nutnud ja ahastand, et ei saa metsast enam välja. Külmed olnud kah, ja lapsed läind istund ühel kangrul puu veerde maha. Sääl üks vana naine tulnud neile manu ja öelnud: “Tulge lapsed mulle kaasa!” Lapsed olnud nii külmend, et pole saand tõusta peaaegu üles ega käiagi. Siis naine võtnud ühe omale sülle ühe käe pääle, teise teisele käele ja viind nad oma tuppa. Olnud nii soe tuba, nii soe tuba temal, ta andnud sooja piima lastele ja öelnud: “Homnikul siis ma viin teid tee pääle.” Siinsamas olevat üks väikene soo — ta näidand puha kätte, kus see olnud — ja sääl olevat palju kuremarju, — vaat, need kuremarjad korjaku lapsed kõik ära, palju aga näevad, need olevat ta täid ja need söövat tema pääd.

Homnikul ta viind lapsed sinna, näidand puha ära, kust korjata, ja ütelnud, ta ise saavat veel toime, aga tema lastel need täid närivat küll liiaks palju pääd Nõnda ta näidand ja juhatand, ning lapsed korjand siis säääl ja saand oma pisikesed korvid ja kotid kõik marju täis. Siis see naine tulnud teist korda ja viind lapsed tee pääle. Lapsed tänand teda ja tema öelnud: “Nüüd, lapsed, minge koju ja ütelge oma emale ka...” — säääl olnud selline kaheharaline määnd liivakangrul — naine ütelnud, pangu nad “silmarätt” s.t. käterätt selle kaheharalise määnni manu, siis nad ei eksivat kunagi ära, seda rätti olevat talle väga hädasti vaja.

Siis lapsed jõudnud kergesti koju. Vanemad olnud väga rõõmsad ja viind kohe käteräti sinna sooemale, — selle ta võtnud siis omale (muidu sellist käteräti panemist sohu jutustaja pole kuulnud). Ah jah, ja siis see sooema käsknud kah veel, et mindaks igal aastal korjama marju sinna sohu, ning nõnda tehtudki. — Niipalju jutustaja teab sooemast ja selle ta kuulnud siinsamas külas oma taadi vanalt sõsaralt. — Pr 161.